

Když cenzura produkuje

Na příkladu Zakázaných próz Vladimíra Mináče

PETR ŠÁMAL, Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha

ŠÁMAL, P.: When Censorship Produces. Exemplified on Zakázané prózy by Vladimír Mináč)

SLOVENSKÁ LITERATÚRA 63, No. 6, p. 479 – 484.

The article uses a collection of stories by Vladimír Mináč titled *Z nedávnych čias/Of the Recent Times* banned in 1957 by Head Office of Print Media Supervision as an example so as to show productive effects of censorship. The author develops the ideas of the methodological movement *New Censorship* (Richard R. Burt) and shows different kinds of meaning that the censorship case produced. The author claims that the censorship interventions made in 1957 are associated with various forms of fetishism, which followed the recent publishing of the book by Vladimír Mináč *Zakázané prózy* (*Banned prose*, Ed. Pavel Matejovič, Bratislava : Slovenské informačné centrum, 2015) and engaged the work of art that would be otherwise left forgotten in literary communication. Special attention is paid to the legitimizing and canonizing effects that were prompted by the censorship.

Keywords: censorship, fetishism, Vladimír Mináč, new censorship

Vzniku nedávno vydané monografie o cenzuře literatury v moderní české kultuře¹ předcházelo teoretické hledání, jehož hlavní výsledky představují jednak překladová antologie *Nebezpečná literatura?*,² shrnující novější světovou diskusi o literární cenzuře, jednak teoreticko-metodologická rozvaha redaktorů knihy *V obecném zájmu*. V úvodu této práce je představen model literární cenzury, který v inspiraci poststrukturalistickým proudem new censorship klade důraz na rozptýlenost procesů cenzurování, jejich permanentní přítomnost, kulturní podstatu a na produktivní efekty cenzury.³ Přehlédneme-li dosavadní ohlas této rozsáhlé kolektivní knihy, je zřejmé, že výrazný zájem a někdy i pochybnosti kulturní veřejnosti vyvolává teze o významech, jež mají být vyvolány zákazem. Až stereotypně se přitom objevovala (zjednodušující) tvrzení, že tato kolektivní práce zdůrazňuje „pozitivní roli“ cenzury,⁴ což je přeci jen něco jiného, než produktivní efekty, o nichž hovoříme jako spoluautoři výše uvedených knih. V přítomném textu se na příkladu nedávné edice zakázané sbírky povídek Vladimíra Mináče *Z nedávnych čias*

¹ WÖGERBAUER, Michael – PÍŠA, Petr – ŠÁMAL, Petr – JANÁČEK, Pavel a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře. 1749 – 2014*. Praha : Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015, s. 19 – 59.

² PAVLÍČEK, Tomáš – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael: *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Brno : Host, 2012.

³ Wögerbauer – Šámal – Píša – Janáček, c. d., s. 24.

⁴ Srov. např. HARTMAN, Ivan: Monumentální kniha o historii cenzury ukazuje, že někdy měla paradoxně na literaturu příznivý vliv. In: *Hospodářské noviny*, roč. 59, 2015, č. 184 (22. 9.), s. 18.

pokusíme ukázat, v jakém smyslu lze uvažovat o různých typech významů nebo akcí, které cenzurní akt v procesech literární komunikace produkuje či vyvolává.

Mináčovy zakázané povídky v dobovém kontextu

Dílo Vladimíra Mináče, osobnosti, jež po takřka šedesát let výrazně ovlivňovala kulturní a politický život na Slovensku, poutá pozornost literárního teoretika a historika Pavla Matejoviče více než deset let. Hlavním výsledkem tohoto soustavného zájmu se stala roku 2014 vydaná kniha *Vladimír Mináč a podoby literárneho diskurzu druhej polovice 20. storočia*, v níž podal důkladnou a citlivou analýzu spisovatelova beletristického a esejistického díla.⁵ V monografii kladoucí důraz na ambivalentnost Mináčovy literární tvorby věnoval Matejovič nemalou pozornost i spisovatelovým střetům cenzurou. Ve vůbec nejrozsáhlejší kapitole své knihy, „Z nedávných čias (Cenzúra a jej dôsledky na literárnu situáciu druhej polovice päťdesiatich rokov)“, rekapituloval okolnosti zákazu zmíněné povídkové sbírky a současně předložil obecnější tezi o významu tohoto objevu pro hodnocení spisovatelova díla: „Nález Mináčových prozaických textov z druhej polovice päťdesiatich rokov, ktoré zakázala komunistická cenzúra, však ‚hotový‘, definitívne uzavretý spisovateľov portrét značne rozrušil a väčšiu pozornosť upriamil na dobové rámce, ktoré Mináčovu poetiku a názory výrazne determinovali. A vďaka zakázaným prácam sa Mináč stal viac ‚neznámou‘, záhadnou a protirečivou postavou.“⁶

Přirozeným vyústěním implicitní teze o přetrvávající umělecké aktuálnosti zakázaného rukopisu se stalo zpřístupnění doposud skryté podoby Mináčova díla širšímu okruhu čtenářů – necelý rok po vydání monografie se tak s Pavlem Matejovičem setkáváme v roli editora knihy Vladimíra Mináče *Zakázané prózy*.⁷ Takřka dvousetstránkový svazek sestává z editorovy úvodní poznámky, dále ze zkrácené verze výše zmíněné kapitoly z mináčovské monografie (nazvané nyní atraktivněji „Mináč ako záhadný autor?“), edice sbírky povídek *Z nedávných čias*, jejíž vydání neschválila roku 1957 Hlavní správa tiskového dozoru, dále kniha obsahuje jednu zakázanou povídku určenou k zveřejnění v časopise *Kultúrny život*, dva esejisticky laděné texty literárních expertů, kteří se Mináčovi věnovali již dříve (Vladimír Petrík a Milan Hamada), informace o autorech, stručnou ediční poznámku a jednostránkové vysvětlivky.

Jako celek se kniha *Zakázané prózy* vyznačuje specifickou ambivalentností. Edice navenek nese znaky čtenářského vydání, jehož hlavním záměrem je zpřístupnit umělecké dílo širšímu okruhu recipientů. Tento záměr je patrný zejména v případě editora, který hned na první straně úvodní poznámky napíná pozornost čtenářů a vzbuzuje jejich očekávání zmínkou, že se v odborné obci dokonce setkal s otázkami, zda je Mináč opravdu autorem nově objevených textů a zda se nemůže jednat o literární mystifikaci.⁸ Podobný efekt, zdůrazňující uměleckou hodnotu vydávaných textů, mají i Matejovičovy poukazy na přítom-

⁵ MATEJOVIČ, Pavel: *Vladimír Mináč a podoby literárneho diskurzu druhej polovice 20. storočia*. Bratislava : Kaligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014.

⁶ Tamtéž, s. 49.

⁷ MINÁČ, Vladimír: *Zakázané prózy*. Ed. Pavel Matejovič. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2015.

⁸ Tamtéž, s. 7.

nost existenciálních motivů v zakázaných povídkách či srovnání některých čísel sbírky *Z nedávných čias* s patrně nejzdařilejší Mináčovou prózou, románem *Smrt' chodí po horách* (byť editor zároveň konstatuje, že posledním „arbitrom bude čitateľ, ktorý sa sám môže presvedčiť o ich literárnej a výpovednej hodnote“).⁹ Naproti tomu druhé dva doprovodné texty mají primárně literárněhistorickou povahu a situují Mináčovy povídky jednak do souvislosti slovenské literatury padesátých a šedesátých let (Vladimír Petřík), jednak do kontextu Mináčova tvůrčího vývoje (Milan Hamada); charakteristická je přitom skutečnost, že na rozdíl od editora shodně zdůrazňují časovost zakázané knihy a její příznačnost pro literární situaci poloviny padesátých let. Mináč se podle Petrika na realitu „pozerá výlučne spod zorného uhla socializmu, ktorý práve vstúpil do novej vývinovej fázy, a to fázy, ktorá sa rozhodla očistiť minulosť, ale zároveň na ňu nadväzoval“. (...) Aj vtedy, keď psychologizuje a ponára sa do ľudského vnútra, nachádza tam len spoločenskú tvár človeka a opisuje ju zvonku. Týka sa to takmer všetkých jeho próz. Možno to charakterizovať ako obmedzenie tvorivosti, zníženie estetickej úrovne a príklon k publicistike“.¹⁰ Petrikovo přesvědčení o zajímavosti Mináčových povídek spíše pro literární historiky plyne z jeho explicitního konstatování, že nynější vydání sbírky není živým odkazem, ale pouhým dokumentem doby. Komentář Milana Hamady tkví v minulosti svým způsobem ještě silněji, neboť jej lze vnímat jako jakýsi opožděný dovětek za generační polemikou, již Hamada jako literární kritik s Mináčem vedl v letech 1963 až 1966.¹¹

Četba editovaných povídek podle mého názoru potvrzuje citovaná slova Vladimíra Petrika. Mináč se skutečně snažil být co nejvíce aktuální, v jeho textech se objevují do té doby tabuizovaná témata a realie. V první, patrně nejzdařilejší povídce *Svedomie* se jedná o téma politických procesů, zmíněna je existence vězeňských pracovních táborů, v dalších pěti prózách pranýřoval Mináč zejména opojení regionálních komunistických hodnostářů mocí anebo kariérismus. S ohledem na nynější povědomí o cenzurních kritériích uplatňovaných pracovníky české Hlavní správy tiskového dohledu v druhé polovině padesátých let¹² mohla právě tematizace „lágrů“ představovat jeden z hlavních důvodů zákazu sbírky (v úředním protokolu je příčina důvod formulována obecně, mluví se zde o „povážливо závadném obsahu“ a explicitně je zmíněn starší zákaz jedné z povídek, jež měla vyjít v *Kultúrném živote*).¹³ Z hlediska cenzorů se totiž jednalo o tzv. utajovanou skutečnost a u takového motivu měl být zákaz v podstatě povinný. Tuto hypotézu však zpochybňuje skutečnost, že právě povídka *Svedomie* vyšla již roku 1956 česky v týdeníku *Literární noviny*.¹⁴ Jednoznačné určení příčiny zákazu Mináčovy sbírky je krajně obtížné zejména proto, že právě v druhé polovině roku 1956 a první polovině roku následujícího se dohled zpříšňoval a údajnými odlišnostmi české a slovenské cenzurní praxe se zabývaly nejvyšší stranické orgány.¹⁵

⁹ Tamtéž.

¹⁰ PETRÍK, Vladimír: Človek v súkolí politickej moci. In: Mináč, c. d., s. 179 – 180.

¹¹ Srov. Matejovič, c. d., s. 211 – 230.

¹² Srov. ŠÁMAL, Petr: V zájmu pracujícího lidu. Literární cenzura v čase centrálního plánování a paralelních oběhů. In: Wögerbauer – Píša – Janáček, c. d., s. 1097 – 1223.

¹³ Srov. MATEJOVIČ, Pavel: Mináč ako záhadný autor?. In: Mináč, c. d., s. 11.

¹⁴ MINÁČ, Vladimír: Svědomí. In: *Literární noviny*, roč. 5, 1956, č. 38 (1. 9.), s. 6 – 7.

¹⁵ Srov. Archiv bezpečnostních složek, fond Hlavní správa tiskového dohledu, „Vyjádření ke zprávě komise byra ÚV KSS k některým otázkám inteligence“, sg. 318-7-2.

Nahlížíme-li knihu Vladimíra Mináče v dobovém kontextu, zřetelně se ukazuje provázanost jeho textů s tehdejší veřejnou diskusí o tzv. kultu osobnosti, jež se objevovala ve většině periodik. Editor Mináčovy texty právem srovnává se souběžně vznikajícími prózami Dominika Tatarky a Ladislava Mňačka. Tuto snahu promluvit na aktuální téma a ovlivnit přítomnost akcentoval i původní titul sbírky *Z nedávných čias*.

Edice zpřístupňující texty s převážně historickou či dokumentární povahou zpravidla předpokládají odborné čtenáře; k nim ostatně směřovala i již zmíněná editorova monografie *Vladimír Mináč a podoby literárneho diskurzu druhej polovice 20. storočia*. Ovšem *Zakázané prózy* oslovily podstatně širší spektrum čtenářů a jejich ohlas se neomezoval jen na akademickou sféru.¹⁶ Během krátké doby byla kniha dokonce vyprodána. Kde lze hledat příčiny tohoto zájmu o Mináčovo dílo a osobu?

Fetišizační efekty cenzury

Při hledání odpovědi na tuto otázku lze využít podnětů, jež nabízí historik alžbětinského divadla (a čelný představitel metodologického směru new censorship) Richard Burt.¹⁷ Ve svém pokusu o dekonstruktivistické vymezení pojmu cenzury, kladoucí důraz na rozptyl a přesun cenzurních aktivit mezi různé aktéry a instituce (nejen) divadelního života a na jejich dopady v literárním poli, upozorňuje Burt na různé podoby fetišizace, jež jsou s cenzurními procesy spojeny. Hovoří zde o tom, že sama cenzura je (podobně jako kritika) fetišizující praxí a že má za následek „tendenci k posilování hlavního proudu – přesouvání něčeho z okraje do centra –, které zvyšuje možnosti pro vstup textu do literárního pole“.¹⁸ Podstatná je především Burtem zdůrazňovaná skutečnost, že cenzura vytváří představu o zvláštní ceně cenzurovaného díla. Zásah představitelů tiskového dohledu může dokonce u některých čtenářů implikovat představu o umělecké mimořádnosti zakázaných textů. V našem případě může čtenář fakt nepovolení Mináčovy knihy chápat jako signál toho, že se v díle mohlo skrývat něco zvláště mimořádného, pravdivého či demaskujícího, když se komunistický režim rozhodl je zakázat, a to přesto, že se jednalo o předního režimního autora, který byl mj. čerstvým laureátem vysokého státního vyznamenání (za knihu povídek *Na rozhraní* obdržel Mináč roku 1955 Státní cenu Klementa Gottwalda).

Fetišizační potenciál cenzurního zásahu, který se odehrál ve zcela jiném historickém, literárním i politickém kontextu, má ozvlášťující efekt a po šedesáti letech vtahuje do současné literární komunikace dílo, které by za jiných okolností zůstalo na okraji pozornosti. Jaké typy významů vyvolaných cenzurou lze po vydání zakázané povídkové sbírky pozorovat?

¹⁶ Např. Josef Špaček: „Oneskorené prózy V. Mináča“, <http://www.noveslovo.sk/c/Oneskorene_prozy_V_Minaca>, přístup 24. 10. 2016; Luboš Svetoň: „V novom svetle“, www.topky.sk/cl/10003/1507647/V-NOVOM-SVETLE, přístup 24. 10. 2016; Juraj Marušiak: „Kniha týždňa: Trezorový Vladimír Mináč“, <<http://kultura.pravda.sk/kniha/clanok/396718-kniha-tyzdna-trezorovy-vladimir-minac>>, přístup 24. 10. 2016.

¹⁷ BURT, Richard: (Ne)cenzurovaní pod drobnohľadom: fetiš cenzury v raném novověku a v současné postmoderní době. In: Pavlíček – Píša – Wögerbauer, c. d., s. 332 – 361.

¹⁸ Tamtéž, s. 337.

Začněme titulem: *Zakázané prózy*. Již touto volbou názvu byl cenzurní zásah zvýšen jako výrazný rys textů, které kniha obsahuje. Tato patrně marketingovými důvody motivovaná volba má zásadní důsledky pro akt čtení; vytváří totiž recepční situaci, z níž čtenář nemůže vystoupit, kterou si nemůže odmyslet. Mináčovy povídky již nelze číst v neutrálním modu, mění se očekávání, s nímž čtenář ke knize přistupuje. Fakt „zakázanosti“, tato vněttextová skutečnost, přikládá na dílo vrstvu významů, jež původně nemělo. Podobně jako se například mění vnímání textu v situaci, kdy čteme stránku časopisu, jehož část byla cenzurována a po tomto zákroku na ní zůstalo bílé místo. I tato typická „stopa“ po cenzuře nově kontextualizuje zbylé texty na tiskové stráně, které ani nemusely být cenzurou postiženy. Čtenář je bílým místem neustále upozorňován, že má před sebou médium, které zveřejňuje nepřijatelné texty.

Přestože na Slovensku nepředstavovala demokratická revoluce tak výrazný zlom v struktuře literárního pole jako v českém prostředí, neboť na rozdíl od českého kontextu nebylo v rámci normalizačních čistek vyloučeno tolik předních tvůrců, zůstává Vladimír Mináč nadále vnímán jako autor spojený s komunistickým režimem. Tato skutečnost souvisí s jeho politickým životopisem – za normalizace působil jako poslanec Slovenskej národnej rady a v letech 1990 – 1992 vykonával mandát poslance Snemovny národů za Stranu demokratickej ľavice. V současném literárním poli může fakt, že existuje jedna vrstva či určitá etapa v díle „komunistického spisovatele“, která byla tehdejší cenzurou zakázána, daného tvůrce určitým způsobem legitimizovat jako autora, který byl ve skutečnosti vůči bývalému režimu subverzivní. O těchto implikacích se zmiňuje i sám Pavel Matejovič v rozhovoru uveřejněném v speciální tematické příloze *Prípád Vladimír Mináč*, která vyšla v deníku *SME*.¹⁹

Již samotný fakt, že jeden z hlavních slovenských deníků vydal samostanou přílohu, naznačuje, jaký zájem vydání knihy vyvolalo. Kromě legitimizace proto lze hovořit také o kanonizačním efektu cenzury. Pavel Matejovič klade ve svém výkladu o proměnách Mináčovy tvorby relevantní otázku, jakými jinými cestami se mohlo ubírat Mináčovo další tvůrčí směřování a zda by se nakonec více nesblížil s autory jako Ladislav Mňačko či Dominik Tatarka, kteří se rovněž podíleli na destalinizačním diskurzu, ovšem jejich dílo u cenzury nenarazilo tak ostře jako kniha *Z nedávnych čias*. Zároveň je právě v tomto literárněhistorickém výkladu zřejmé, že cenzurní zásah může i dnes přispívat k poměrně nadsazenému oceňování v zásadě příležitostné Mináčovy knihy.

Nynější vydání povídkové sbírky provází ještě jeden kanonizační efekt. Mění totiž představy o tom, jaká část Mináčova díla se jeví jako aktuální. Při pohledu do knihovních katalogů zjistíme, že od roku 1990 byla vydávána výlučně a poměrně hojně Mináčova esejistika, dále vyšlo několik knih rozhovorů s ním, jeho beletrie však vůbec. Důsledkem toho, že po této vydavatelské cézuře vychází právě zakázaná povídková sbírka, je významněním právě této části Mináčova díla.

Je zřejmé, že nakladatel využil marketingový potenciál spojený s cenzurou. Nabízí se však otázka, zda je forma čtenářského vydání skutečně tím nejvhodnějším řešením pro prezentaci zakázaného díla. Zda by nebylo vhodnější vydat Mináčovy cenzurou postižené

¹⁹ MATEJOVIČ, Pavel: V Mináčovi je veľa tragiky, ale aj fascinácia silou a túžbou byť úspešný, otázky klad Dušan Taragel. In: *SME*, roč. 24, 2015 (6. 4.), s. 6.

prózy spíše v podobě studijní edice, která by na konkrétním příkladu ukázala fungování dobových cenzurních mechanismů. Bylo by zajímavé například zjistit, jak se k ožehavé knize stavěli v nakladatelství Slovenský spisovateľ a jaký názor vyslovili nad rukopisem lektori.

Vydání dosud prakticky neznámé sbírky povídek Vladimíra Mináče mělo nepochybně smysl – obohatilo naše znalosti o literárních dějinách a vytvořilo také prostor pro úvahu nad tím, jaké dopady může fakt cenzurního zásahu mít a jaké významy jsou jím šedesát let po vzniku rukopisu produkovány. Podobný typ prózy, jenž by za jiných okolností zůstal vyhrazen zájmu specialistů, se nyní, řečeno výše citovanými slovy Richarda Burta, přesunul z okraje do centra a získal množství významů, jež by, nebýt cenzurního postihu, neměl.

Ostatně – ani tento text by bez něj nevznikl...

LITERATURA

- BURT, Richard: (Ne)cenzurování pod drobnohledem: fetiš cenzury v raném novověku a v současné postmoderní době. In: PAVLÍČEK, Tomáš – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Brno : Host, 2012, s. 332 – 361.
- MATEJOVIČ, Pavel: *Vladimír Mináč a podoby literárního diskurzu druhé polovice 20. století*. Bratislava : Kaligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014.
- PAVLÍČEK, Tomáš – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael: *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Brno : Host, 2012.
- PETRÍK, Vladimír: Člověk v sítích politické moci. In: MINÁČ, Vladimír: *Zakázané prózy*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2015.
- ŠÁMAL, Petr: V zájmu pracujícího lidu. Literární cenzura v čase centrálního plánování a paralelních oběhů. In: WÖGERBAUER, Michael – PÍŠA, Petr – ŠÁMAL, Petr – JANÁČEK, Pavel a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře. 1749 – 2014*. Praha : Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015, s. 1097 – 1223.
- WÖGERBAUER, Michael – PÍŠA, Petr – ŠÁMAL, Petr – JANÁČEK, Pavel a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře. 1749 – 2014*. Praha : Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015.

PhDr. Petr Šámal, Ph.D.

Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.

Na Florenci 3

110 00 Praha

Česká republika

e-mail: samal@ucl.cas.cz